

บทที่ ๓

เทพชุมนุมที่มีชื่อเรื่องในพุทธประวัติโดยตรง

ภาพเทพชุมนุมที่ไม่ใช่เรื่องของเทพชุมนุมในพุทธประวัติ เช่น จิตรกรรมฝาผนังภาพเทพชุมนุมในพระอุโบสถหลังเก่าของวัดใหม่ประชุมพล อำเภอพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นจิตรกรรมฝาผนังในสมัยอยุธยาตอนปลาย เขียนเป็นภาพเทวดาพนมมือ นั่งสลับกับพระเจดีย์ เป็นภาพที่เหลือจากชำรุดอยู่บนผนังทางซ้ายของพระประธาน เมื่อวิเคราะห์จากการคำนวณพื้นที่ทั้งหมดของผนัง ควรมีภาพเทวดา ๑๔ องค์ ภาพเจดีย์อีก ๑๔ องค์ แม้ว่าผนังตรงข้ามลบเลือนไปหมดแล้ว แต่น่าจะเป็นภาพชุดเดียวกันตามแบบแผนประเพณี ซึ่งให้ความสำคัญแก่ระเบียบสมมาตร คือภาพแถวเทวดาสลับภาพเจดีย์ ดังนั้นเมื่อรวมภาพเทวดาสลับกับภาพเจดีย์ของทั้ง ๒ ผนัง จึงเป็นจำนวนเทวดากับเจดีย์ ๒๘ หรือ ๒๘ คู่ ซึ่งสอดคล้องกับจำนวนของพระอดีตพุทธเจ้า กล่าวคือ คัมภีร์ (พุทธวงศ์) บอกไว้ว่าพระอดีตพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ เสด็จมาตรัสรู้บนโลกนี้ก่อนพระพุทธรูปเจ้าศากยโคตม หากนับรวมพระพุทธรูปเจ้าศากยโคตมเข้าด้วยก็จะเป็นจำนวน ๒๙ เมื่อเป็นดังนี้ภาพเจดีย์แต่ละองค์ควรเป็นภาพสัญลักษณ์แทนพระอดีตพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ ส่วนภาพเทวดาแต่ละองค์ก็หมายถึงการนบสการพระอดีตพุทธเจ้าเหล่านั้น คือมิได้หมายถึงเทพชุมนุมในพระพุทธรูปประวัติ¹⁶ แต่อาจเป็นคติการเขียนเรื่องอดีตพุทธที่สืบต่อกันมาจากจิตรกรรมภายในคูหาปรารงค์ประธานวัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา หรือจากภาพจิตรกรรมภายในคูหาปรารงค์วัดมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี ในสมัยอยุธยาตอนต้น

ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระบรมมหาราชวังคือศูนย์กลางของทั้งฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักรแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีพระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรเป็นสัญลักษณ์ในฝ่ายอาณาจักรและวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นสัญลักษณ์ในฝ่ายศาสนจักร สถาปัตยกรรมในพระบรมมหาราชวังเป็นสถาปัตยกรรมที่สะท้อนให้เห็นแนวความคิดที่มีความหมายเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวความคิดที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพตามคติของพระพุทธศาสนาและทรงเป็นเทวราชหรือเทวราชาของศาสนาพราหมณ์ เปรียบดังพระวิษณุหรือพระนารายณ์อวตารลงมาดูแลทุกข์สุขของปวงชน

¹⁶ สันติ เล็กสุขุม, ลีลาไทย : เพื่อความเข้าใจความคิดเห็นของช่างโบราณ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖), ๑๖๘-๑๖๙.

นอกจากนั้นยังเปรียบเทียบฐานะของพระมหากษัตริย์เท่ากับพระอินทร์ผู้เป็นเจ้าใหญ่ในเทวภูมิ และสถิตอยู่ ณ ดาวดึงส์เหนือยอดเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นแกนกลางของโลก

ด้วยเหตุนี้ ศิลปกรรมที่ปรากฏในพระบรมมหาราชวังจึงเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีความหมาย กับองค์พระมหากษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องให้ทรงเป็นสมมติเทวราชและการยอมรับในทางพุทธ ศาสนาให้เป็นสมเด็จพระนพพุทธางกูร พระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ฉะนั้นรูปแบบของศิลปกรรมที่ ปรากฏ จึงมีสัญลักษณ์ต่าง ๆ ตามแนวความคิดของศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ประกอบ กัน¹⁷

ภาพเทพชุมนุมในจิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เป็นภาพเทวดาชุมนุมเรียงรายในแถว แนวอนซอนลดหลั่นกันอยู่เหนือระดับหน้าต่าง ซึ่งสันติ เล็กสุขุม สันนิษฐานว่า หมายถึงความเป็นวิมานของพระที่นั่งองค์นี้¹⁸ กล่าวคือ มิได้ หมายถึงเทพชุมนุมในพระพุทธรูปวัดแต่เป็นศิลปกรรมที่แสดงถึงสัญลักษณ์ที่มีความหมายกับองค์ พระมหากษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องให้ทรงเป็นสมมติเทวราชนั่นเอง

๓.๑ เทพชุมนุมในจิตรกรรมฝาผนังที่หอพระมณเฑียรธรรมในพระบรมมหาราชวัง

๓.๑.๑ ประวัติหอพระมณเฑียรธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนากรุงเทพ-

มหานคร พระองค์ได้ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในขณะเดียวกับที่ทรงสร้างพระบรม- มหาราชวัง เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตและคัมภีร์พระไตรปิฎก อาคารซึ่งเก็บ พระไตรปิฎกนั้น โดยทั่วไปเรียกกันว่าหอพระไตรปิฎก หรือเรียกสั้น ๆ ว่าหอไตร หอไตรของวัด พระศรี-

รัตนศาสดารามมีชื่อเฉพาะว่า หอพระมณเฑียรธรรมหมายความว่า เป็นที่สถิตแห่งธรรม วัดอุประสงค์ของหอไตรนั้น คล้ายคลึงกับวัดอุประสงค์ของหอสมุดในปัจจุบัน คือเป็นที่เก็บ หนังสือและเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้

หอพระไตรปิฎกทั้งหลายจะมีหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวนมากบ้างน้อยบ้าง

¹⁷ สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมในพระบรมมหาราชวัง. รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระ ประมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร มอบให้สำนักราชเลขาธิการ จัดพิมพ์น้อมเกล้า ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ เนื่องในโอกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา วันเสาร์ที่ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐ และเนื่องในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก วันเสาร์ที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๓๑.

¹⁸ สันติ เล็กสุขุม, ข้อมูลกับมุมมอง : ศิลปะรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๘), ๕๘.

แตกต่างกันไป แต่ห่อพระไตรปิฎกของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีหนังสือเป็นจำนวนมาก และสมบูรณ์เกือบทุกฉบับ ห่อพระมณเฑียรธรรมก็คือหอสมุดพุทธศาสนาของหลวงหลังแรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั่นเอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้กรมราชบัณฑิตตั้งอยู่ในห่อพระมณเฑียรธรรม ฉะนั้นสถานที่นี้จึงเป็นศูนย์รวมแห่งนักปราชญ์ ราชบัณฑิตประจำราชสำนักอีกด้วย นอกจากนี้ ห่อพระมณเฑียรธรรมยังเคยใช้เป็นห้องสอบบาลีสนามหลวงของพระสงฆ์ สามเณร เพื่อเลื่อนฐานะเปรียญธรรม การสอบบาลีสนามหลวงในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น

เล่ากันว่าในตอนเช้าพระสงฆ์สามเณรผู้ที่จะเข้าสอบต้องไปจับฉลากชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎกในห่อพระมณเฑียรธรรม แล้วฉันทเพลในหอนั้น ตอนบ่ายจึงไปแปลคัมภีร์กันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ตั้งหอสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ให้ย้ายคัมภีร์ใบลานที่ห่อพระมณเฑียรธรรมมาเก็บรักษาไว้ด้วย คงเหลือพระไตรปิฎกไว้ที่ห่อพระมณเฑียรธรรมเพียง ๒ ฉบับ คือฉบับครุฑิม และฉบับทองใหญ่ ได้ย้ายกรมราชบัณฑิตมาขึ้นกับกระทรวงธรรมการ เจ้าหน้าที่หอสมุดจึงรับหน้าที่ดูแลหนังสือในห่อพระมณเฑียรธรรม

นับตั้งแต่นั้นเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันนี้ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติกับเจ้าหน้าที่ของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รับผิดชอบห่อพระมณเฑียรธรรมร่วมกัน คือ หอสมุดแห่งชาติดูแลพระคัมภีร์ เจ้าหน้าที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามดูแลตัวอาคาร จากหลักฐานที่ปรากฏในหนังสือตำนานหอพระสมุด ห่อพระมณเฑียรธรรม ห่อพุทธศาสนสังคหะ และหอสมุดสำหรับพระนคร ทำให้ได้ทราบว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ห่อพระมณเฑียรธรรมหรือที่เรียกกันว่าห่อหลวงนั้น มิได้ใช้เป็นห้องเก็บหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกแต่เพียงอย่างเดียว กิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นหน้าที่ของกรมราชบัณฑิต ได้ปฏิบัติกันในห่อพระมณเฑียรธรรมทั้งสิ้น เช่น ในโอกาสที่พระโอรส พระธิดา ประสูติใหม่ยังมิได้พระราชทานนามโปรดฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตประชุมกันในห่อพระมณเฑียรธรรมนี้ เพื่อตั้งพระนามทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชวินิจฉัยอย่างไรแล้วจึงประกอบพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏเจ้านายต่างกรม ณ ที่หอนั้น

นอกจากนี้ ห่อพระมณเฑียรธรรมยังใช้เป็นห้องประชุมลูกขุน ณ ศาลาเช่นเดียวกับหอพระราชสาส์นครั้งกรุงเก่า เป็นที่จารึกพระราชสาส์นที่มีไปยังต่างประเทศ และเป็นห้องแปลพระราชสาส์นที่ต่างประเทศมีมาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกด้วย เรื่องนี้มีหลักฐานปรากฏตามจดหมายเหตุที่พิมพ์ในหนังสือเรื่อง จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๘๗๑-๑๘๗๓ มุลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวัน

พระราชสมภพครบ ๒๐๒ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓ ซึ่งได้คัดตัวอย่างบางตอนมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้

...เมื่อทางคณะสงฆ์เลิกใช้หอพระมณเฑียรธรรมเป็นสถานที่สอบบาลีสนามหลวงแล้ว หอพระมณเฑียรธรรมจึงเป็นสถานที่สำหรับเก็บคัมภีร์ใบลานแต่เพียงอย่างเดียว...

ในหนังสือพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวไว้ว่า “ให้พระราชบัณฑิตทั้งปวง บรรดาที่เป็นอาจารย์นั้นบอกพระไตรปิฎก พระสงฆ์ สามเณรเป็นอันมากบนหอไตร ๆ นั้นให้นามว่า หอพระมณเฑียรธรรม” จะเห็นได้จากข้อความข้างต้นว่า หอพระมณเฑียรธรรมนั้นนอกจากจะใช้เป็นที่เก็บคัมภีร์พระไตรปิฎกแล้ว ยังใช้เป็นที่บอกหรือตรวจสอบพระไตรปิฎกอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากระหว่างสงครามกับพม่า หนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ คงจะกระจัดพลัดหายมิได้ครบจบเรื่องเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงมีพระราชประสงค์ที่จะรวบรวมและสร้างขึ้นใหม่ให้ครบ ใช้หอพระมณเฑียรธรรมเป็นที่รวมหนังสือของหลวง¹⁹

ในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นยุคสมัยที่มีการฟื้นฟูและส่งเสริมในด้านการพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ และสถาปนาพระอารามขึ้นหลายแห่ง รวมทั้งหอพระมณเฑียรธรรม ก็ได้รับการปฏิสังขรณ์ในครั้งนั้นด้วยเช่นกัน

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการปฏิสังขรณ์หอพระมณเฑียรธรรมคราวเดียวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงคัดเลือกผู้มุกที่มีลวดลายงดงาม บรรดาที่มีอยู่ในหอพระวชิรญาณ ไปรวมจัดตั้งในหอพระมณเฑียรธรรม ดังกล่าวเหล่านั้นยังคงอยู่ภายในหอพระมณเฑียรธรรมมาจนถึงปัจจุบันนี้

ระหว่างการปฏิสังขรณ์นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงแนะนำให้เจ้าพระยาวรวงศา นำนานประตุมุกซึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มาใช้เป็นบานประตูด้านหน้าหอพระมณเฑียรธรรม บานประตูนี้ได้มาจากวัดบรมพุทธาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

¹⁹ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นิยะดา ทาสุนทร. หอพระมณเฑียรธรรม. (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕. สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย จัดพิมพ์เนื่องในวาระฉลองครบรอบ ๒๐๐ ปีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๕๒๕), ๑๒-๑๘.

หอพระมณเฑียรธรรมได้รับการปฏิสังขรณ์เป็นลำดับมาทุกรัชกาล พร้อม ๆ กับ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม บรรดาหนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกต่าง ๆ ที่เก็บรักษาไว้ในหอนั้นก็ยังคง อยู่ในที่นั้นสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้²⁰

ในปัจจุบัน มีเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติมาตรวจความเรียบร้อยและทำความสะอาด หอพระมณเฑียรธรรมทุกวันศุกร์ และสำนักพระราชวังจะเปิดหอพระมณเฑียรธรรมให้พระสงฆ์ สามเณร และประชาชนทั่วไปเข้าไปสวดมนต์ ฟังเทศน์ทุกวันอาทิตย์ ตั้งแต่เวลา ๘.๐๐ น.- ๑๔.๐๐น.

๓.๑.๒ จิตรกรรมฝาผนัง

บริเวณผนังห้องระหว่างช่องประตูและหน้าต่างแต่ละบาน มีภาพเทพบุตรเทพธิดา ประทับยืนพนมหัตถ์เหนือลายประจำยามลูกฟักก้ามปู ผนังห้องโถงระหว่างประตูด้านหน้ามีภาพ เทพบุตรประทับยืนพนมหัตถ์ช่องละ ๑ องค์ ผนังห้องโถงด้านในสุดส่วนที่อยู่ตรงกลางระหว่าง ช่องประตูนั้นมีภาพเทพบุตร ๓ องค์ ยืนพนมหัตถ์หันหน้าเข้าสู่ส่วนกลางของผนัง ริมซ้าย ๓ องค์ หันหน้าไปทางขวา ริมขวา ๔ องค์ หันหน้าไปทางซ้าย

ผนังห้องระหว่างหน้าต่างมีภาพเทพบุตรเทพธิดาประทับยืนพนมหัตถ์ช่องละ ๑ คู่ เหมือนกันทุกช่อง ส่วนล่างได้แนวเส้นขอบประจำยามลงไป เขียนเป็นภาพเล่าเรื่องมหาชาติชาดก เล่าเรื่องสืบเนื่องกันโดยแบ่งภาพเป็นตอน ๆ เริ่มเรื่องจากด้านในสุดของผนังห้องโถงแล้ววนมาทาง ผนังด้านขวาเป็นช่วง ๆ เรื่อยไป จากนั้นวกกลับมาจบที่ผนังด้านซ้าย²¹

๓.๑.๓ ภาพเทพชุมนุมในจิตรกรรมฝาผนัง

บริเวณส่วนที่อยู่เหนือระดับขอบบนของกรอบหน้าต่างโดยรอบห้องโถงนั้นตกแต่ง ด้วยภาพเทพชุมนุมเรียงซ้อนกันเป็นแถวรวม ๓ แถว ในระหว่างแถวแต่ละแถวมีลายประจำยามลูก ฟักก้ามปูใบเทศคั่นเป็นแนวยาว โดยรอบตลอดทั้ง ๔ ด้าน

ภาพเทพชุมนุมที่อยู่ในแต่ละแถวนี้เป็นภาพเทวดาและเทพธิดาสลับกันไป ทุกองค์ นั่งอยู่ในท่าประทับนั่งคุกเข่าพับเท้าข้างกับพื้นพนมหัตถ์ มีพัตรูปพุ่มข้าวบิณฑ์ด้ามยาวคั่นอยู่ ระหว่างเทวดาและเทพธิดาแต่ละองค์ รูปเทพชุมนุมแต่ละแถวเรียงสับหว่างกัน จึงทำให้มีจำนวน เทพแต่ละแถวไม่เท่ากัน แถวล่างสุดมี ๕๒ องค์ แถวกลางมี ๕๓ องค์ แถวบนสุดมี ๕๔ องค์

เหนือภาพเทพชุมนุมแถวบนสุดมีเส้นแบ่งภาพ (เส้นสินเทา) ทำเป็นรูปขั้วยอด แผลม มีรอยหยักคล้ายฟันเลื่อยยาวติดต่อกันโดยรอบทั้ง ๔ ด้าน การเขียนภาพลักษณะเช่นนี้มุ่ง

²⁰ เรื่องเดียวกัน.

²¹ เรื่องเดียวกัน, ๒๕-๓๐.

หมายแสดงให้เห็นว่า ส่วนที่อยู่เหนือเส้นแบ่งภาพนั้นคือบรรยากาศท้องฟ้า ซึ่งจะเห็นได้จาก องค์ประกอบของภาพระหว่างที่ว่างเหนือยอดแหลมของเส้นแบ่งภาพเหล่านั้น ซึ่งใช้สีฟ้าเป็นพื้น หลัง มีภาพลอยตัวเป็นรูปนักสิทธิ์นั่งห่มหนังเสือ สวมชฎายอดบ้าง ชฎาเดินหนบ้างเรียงรายอยู่ รอบผนังทั้ง ๔ ด้าน รวม ๕๘ คน ในมือของแต่ละคนมีดอกไม้บ้าง ดอกบัวบ้าง ถือไว้दनละสาม ดอกและหิ้วดอกคละเคล้ากันไป พร้อมกับแสดงอาการปรีชาด้นเวหาด้วยท่าทางที่แตกต่างกัน บาง คนชูช่อดอกไม้ บางคนยกช่อดอกไม้จับพนมมาเหนือเศียร

บริเวณเหนือประตูกลางทางด้านหน้าของหอพระมณเฑียรธรรม มีภาพโตะเก้าสิงห์ ๓ ตัว ตั้งเครื่องบูชา ประกอบด้วยพานพุ่มดอกไม้ ๕ พุ่ม วางอยู่บนโตะใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ตรงกลาง มี โตะเก้าสิงห์ขนาดเล็กกว่าวางขนานอยู่สองข้าง บนโตะเล็กทั้งสองโตะมีพานดอกไม้วางอยู่ตรง กลาง ๑ พาน มีเทียนวางขนานอยู่ข้างละ ๑ เล่ม ภาพโตะบูชานี้คั่นอยู่ระหว่างเทพชุมนุมแถว ล่างสุด

๓.๑.๔ ตำแหน่งของภาพ

ตำแหน่งของภาพเทพชุมนุมอยู่บริเวณส่วนที่อยู่เหนือระดับขอบบนของกรอบ

หน้าต่างโดยรอบห้องโถง ทั้ง ๔ ด้าน (แผนผังที่ ๕)

๓.๑.๕ ข้อสังเกตบางประการ

ภาพเทพชุมนุมซึ่งอยู่บริเวณส่วนที่อยู่เหนือระดับขอบบนของกรอบหน้าต่างโดย รอบห้องโถง ทั้ง ๔ ด้าน ให้ความรู้สึก สง่า โอ่อ่า น่าเกรงขาม มีเหล่าเทวดาประกอบด้วยภาพ เทวดาและเทพธิดาสลับกันไป ไม่ปรากฏภาพของยักษ์ ครุฑ นาค เหล่าเทวดาและเทพธิดาทุกองค์ นั่งอยู่กับพื้นในท่าประทับนั่งคุกเข่าพับเท้า พนมหัตถ์ หันพระพักตร์สู่ภาพโตะบูชาบริเวณเหนือ ประตูกลางทางด้านหลังของหอพระมณเฑียรธรรม ภาพโตะบูชานี้คั่นอยู่ระหว่างเทพชุมนุมแถว ล่างสุด โดยไม่มีภาพจิตรกรรมเรื่องมารผจญเขียนไว้บริเวณเหนือประตูกลางทางด้านหน้า (ผนัง หุ้มกลองด้านหน้า) แสดงให้เห็นว่า ภาพจิตรกรรมเรื่องเทพชุมนุมนี้ไม่ใช่เรื่องราวที่ต่อ เนื่องมาจากภาพพระพุทธรูปประวัติตอนมารผจญตามแบบแผนเดียวกันกับวัดคูสิดาราม วัด ทองธรรมชาติ วัดสุวรรณาราม และวัดบางยี่ขัน

หอพระมณเฑียรธรรมมีหน้าที่เป็นอาคารซึ่งเก็บพระไตรปิฎกของวัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นพระอุโบสถ หอพระมณเฑียรธรรมหมายความว่า เป็นที่สถิตแห่ง ธรรม วัตถุประสงคฺ์ของหอพระมณเฑียรธรรมนั้น คล้ายคลึงกับวัตถุประสงคฺ์ของหอสมุดใน ปัจจุบัน คือเป็นที่เก็บหนังสือและเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธ- ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้กรมราชบัณฑิตตั้งอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมอีกด้วย

เมื่อแรกสร้างภายในหอพระมณเฑียรธรรมจึงประดิษฐานตู้พระธรรมแทนที่การประดิษฐานพระประธานอย่างในพระอุโบสถ ดังนั้น คติของเรื่องเทพชุมนุมในหอพระมณเฑียรธรรมจึงไม่ใช่แบบแผนเดียวกันกับในพระอุโบสถ

๓.๒ ภาพเทพชุมนุมในจิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

๓.๒.๑ ประวัติพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ แขวงชนะสงคราม เขตพระนคร กรุงเทพฯ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์เป็นพระที่นั่งองค์หนึ่งในพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๖๖) เป็นสถานที่ตั้งของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ตั้งอยู่บริเวณตอนหน้าของพิพิธภัณฑฯ คือ ด้านทิศใต้ขององค์พระที่นั่งเป็นที่ตั้งของพระที่นั่งสิวิโมกข-

พิมาน และตำหนักแดง ด้านทิศเหนือเป็นโรงราชรถและพระที่นั่งมณฑลภิเษก ด้านทิศตะวันตกเป็นที่ตั้งของพระที่นั่งอัฐราวจินฉัยและหมู่พระที่นั่งอื่น ๆ ส่วนด้านหน้ามีรูปหล่อพระนารายณ์ทรงปืนประทับอยู่บนเกยพระที่นั่งคชกรรมประเวศและเคยออกไปข้างหน้าจะเป็นศาลาลงทรง ซึ่งใช้เป็นที่พักผ่อนประทับตรัสถามพิพิธภัณฑฯ

จากประวัติการสถาปนาพระที่นั่งฯ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ คราวเสด็จเป็นจอมทัพขึ้นไปช่วยพระเจ้ากาวิละเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ขับไล่กองทัพพม่า ครั้นเสด็จกลับพระนครก็ได้ัญเชิญพระพุทธรูปสี่องค์ ซึ่งเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของล้านนาแต่โบราณลงมากรุงเทพฯ โปรดให้ตกแต่งพระที่นั่งซึ่งกำลังสร้างอยู่ให้เป็นที่พักประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์และใช้เป็นหอพระ แล้วพระราชทานนามพระที่นั่งนั้นว่า “พระที่นั่งสุทธาสวรรย์”

เดิมดำริที่จะสร้างพระที่นั่งองค์นี้สำหรับเป็นที่ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ เช่น พระราชพิธีตรุษสารทและพระราชพิธีโสกันต์ลูกเธอ แต่ขณะที่สร้างอยู่นั้นได้ัญเชิญพระพุทธรูปสี่องค์ลงมา จึงทรงอุทิศให้เป็นที่พักประดิษฐานพระพุทธรูปสี่องค์ และโปรดให้ตกแต่งภายในด้วยภาพเขียนพุทธบูชา อย่างไรก็ดี ตลอดรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ยังคงใช้เป็นที่สำหรับทำการพระราชพิธีต่าง ๆ ตามพระราชดำริเดิมของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อกรมพระราชวังบวรฯสวรรคตแล้ววังหน้าก็ว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เกรงว่าจะมีผู้ร้ายเข้าไปลักพระพุทธรูปสี่องค์และพระพุทธรูปเงิน

ทองของพุทธรูปในพระที่นั่งฯ จึงรับสั่งให้อัญเชิญพระพุทธรูปหิรัญและพระพุทธรูปอื่น ๆ มาประดิษฐานยังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยประดิษฐานพระพุทธรูปหิรัญไว้ตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณีอยู่ตลอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เปลี่ยนชื่อพระที่นั่งสุทธาสวรรย์เป็น “พระที่นั่งพุทไธสวรรย์” เมื่อครั้งที่กรมพระราชวังบวรมหาดาศคดิพลเสพ ทรงปฏิสังขรณ์พระที่นั่งองค์นี้ใหม่ เหตุที่เปลี่ยนนามก็ด้วยว่า เมื่อสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยแล้ว ได้โปรดให้ย้ายท้องพระโรงตั้งพระเสวตฉัตรจากพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ไปยังพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เพื่อให้พระที่นั่งพุทไธสวรรย์นี้เป็นหอพระตามเดิมประการหนึ่ง กับทรงเห็นนามเดิมไปพ้องกับพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ที่รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างขึ้นในพระบรมมหาราชวัง และยังเพื่อให้ نامพ้องกับพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ด้วย

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ได้มีการซ่อมแซมหลายครั้ง คือ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระบวรเจ้ามหาศคดิพลเสพ ทรงปฏิสังขรณ์แก้ไขของเดิมหลายอย่าง เช่น เครื่องบนทำใหม่หมด เปลี่ยนหลังคาพาไลของเดิม ต่อเป็นเชิงเสาดอยไว้ผนังด้านบนเป็นคอสอง ทำซุ้มหน้าต่างใหม่ทั้งหมด การปฏิสังขรณ์ครั้งนี้เพียงแต่ซ่อมส่วนที่ชำรุด ส่วนของเดิมที่มีได้ชำรุดยังคงรักษาไว้ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นเครื่องไม้ กรอบและบานประตูหน้าต่าง ทวยรับชายคา จิตรกรรมฝาผนังภายใน รวมทั้งลายดาวเพดานจำหลักไม้ก็เป็นของเก่ามีมาแต่แรกเริ่มสร้าง

ครั้นถึง พ.ศ.๒๔๗๖ พระที่นั่งทรุดโทรมมาก ได้มีการซ่อมอีกครั้งหนึ่ง กรมศิลปากรได้จัดการซ่อมหลังคาภายนอก และปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้จัดให้ช่างมาเขียนลายรดน้ำที่บานประตูด้านหน้าขึ้นใหม่ ลักษณะพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ แม้ว่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์จะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ หากแต่ตัวอาคารที่เห็นปัจจุบันเป็นแบบสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากการได้รับการซ่อมแซมในสมัยกรมพระราชวังบวรมหาดาศคดิพลเสพ กรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ ๓²²

๓.๒.๒ จิตรกรรมฝาผนัง

จิตรกรรมภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ถือว่าเก่าแก่ที่สุดและมีคุณค่ายิ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทโปรดให้เขียนขึ้นราว พ.ศ. ๒๓๓๘-๒๓๔๐ โดยฝีมือจิตรกรในสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงแม้จะมีการเขียนซ่อมก็เพียงบางแห่งเท่านั้น คุณค่าของภาพเดิมก็ยังคงปรากฏให้เห็นอยู่ ปัจจุบัน (พ.ศ.๒๕๖๖) สภาพจิตรกรรมค่อนข้างชำรุด สีกระเทาะหลุดและภาพบางภาพลบเลือน บางห้องผนังบวม แตกร้าวจนต้องเอาปูนทาทับ ทำให้

²² เรื่องเดียวกัน.

ภาพเสียไปมิใช่น้อย การวางภาพ จิตรกรรมในพระที่นั่ง แบ่งเขียนเป็น ๒ ส่วน ส่วนบนเหนือกรอบประตูและหน้าต่างขึ้นไปทั้ง ๔ ด้าน เขียนเป็นภาพเทพชุมนุม

ผนังตอนล่างระหว่างช่องหน้าต่างเขียนเป็นภาพพุทธประวัติ จากพระปฐมสมโพธิกถา โดยเริ่มเรื่องตั้งแต่การอภิเษกสมรสของพระเจ้าสุทโธทนะกับพระนางสิริมหามายา ที่ผนังระหว่างประตูกลางกับประตูด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ด้านหลังองค์พระที่นั่ง เขียนเป็นทักษิณาวรรต มาจบเรื่องเมื่อถวายพระเพลิงและแจกพระบรมสารีริกธาตุที่ผนังระหว่างประตูตะวันตกเฉียงใต้กับประตูกลางด้านหลัง รวมทั้งสิ้น ๓๒ ภาพด้วยกัน

เทคนิคการเขียนภาพ จิตรกรรมในพระที่นั่งนี้ จัดเป็นจิตรกรรมแบบคลาสสิกเน้นกฎเกณฑ์ทางศิลปะได้ถูกต้อง ดังนั้น เส้นสีและองค์ประกอบในภาพจึงถูกจัดวางอย่างได้สัดส่วน ภาพฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๑ ที่สมบูรณ์และถูกซ่อมแซมน้อยที่สุด ก็เห็นจะเป็นผนังทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตก (ผนังด้านขวามือและด้านหลังพระประธาน) ช่างในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ แท้จริงก็คือ ช่างสมัยอยุธยาตอนปลายนั่นเอง ดังนั้นการวางโครงสร้างของภาพเขียนจึงเป็นลักษณะโบราณ คือ การวางมุมแต่ละมุมของปราสาท จะวางเข้าให้เหลื่อมล้ำกัน โดยมีการคั่นด้วยฉากบ้างด้วยเส้นเส้นเทาบ้าง ส่วนใหญ่ก็จะใช้มาน ใช้ฉาก บางครั้งก็วางในมุมแปลกพิสดาร เช่น ซอก ฉากปูนแบบพับ การวางภาพอันซับซ้อนเช่นนี้ทำให้ภาพเขียนสมัยรัชกาลที่ ๑ มีคุณค่าการวางภาพคนในภาพเขียนต้องยอมรับว่า การจัดวางท่าทางของกลุ่มคนเป็นแบบนาฏลักษณะ (dramatic) ไม่ว่าจะเป็นภาพเหล่ากษัตริย์ เหล่าผู้คนเข้าเฝ้าหรือกลุ่มกษัตริย์ เป็นเส้นที่อ่อนหวาน สวยงามจับใจยิ่งนัก ความงดงามยิ่งใหญ่ของศิลปะสมัยรัชกาลที่ ๑ อยู่ตรงนี้ ภาพคนนอกจากจะอ่อนหวานแล้ว ยังเข้มแข็งสง่าเป็นผู้ดี สมกับลักษณะสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นนักรบและเป็นยุคสร้างบ้านแบ่งเมือง ดังนั้น อารมณ์ความรู้สึกของช่างสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นช่างที่เหลืตกค้างมาแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย จึงยังคงลักษณะศิลปะอยุธยาหลัง (Late-Ayudhya art) อยู่²³

๓.๒.๓ ภาพเทพชุมนุมในจิตรกรรมฝาผนัง

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทโปรดให้เขียนภาพจิตรกรรมเทพชุมนุมและพระพุทธประวัติถวายเป็นพุทธบูชาและคงใช้พระที่นั่งพุทไธสวรรย์เป็นที่ประกอบพิธีพระราชพิธีในวังหน้าตามพระราชดำริเดิมสืบมา เช่น ใช้ในการพระราชพิธีตรุษ สารทและโสกันต์ลูกเธอ รวมถึงใช้เป็นที่ทรงเครื่องใหญ่ (ตัดผม) ดังปรากฏความในหนังสือนิพนธ์วังหน้า คราวสมเด็จพระ

²³ ๔ เรื่องเดียวกัน.

พระบรมราชเจ้าไตรศลาพระที่นั่งเมื่อใกล้เสด็จสวรรคตว่า “...จึงโศกสั่งพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ว่าแต่วันนี้จะลาพระหาโหย เคยจำริณูเมาศีสวัสดิ์โดย โอ้อะโอยโอยรู้ระกำกรวน...”²⁴

ส่วนบนเหนือกรอบประตูและหน้าต่างขึ้นไปทั้ง ๔ ด้าน เขียนเป็นภาพเทพชุมนุมแบ่งเขียนเป็นผนังด้านละ ๔ ชั้นแต่ละชั้นคั่นด้วยลายหน้ากระดาน ประจำยามก้ามปูเพื่อเป็นการแบ่งชั้นของเทพ แฉวแรก (ล่างสุด) เขียนเป็นภาพเทพ ยักษ์ และสัตว์สลักกันไป ซึ่งชั้นนี้ถือเป็นเทพชั้นต่ำสุด ผนังเป็นสีแดงตลอดแถว

ในช่วงบนของช่องประตูกลางทั้งด้านหน้าและหลัง เขียนเป็นเจดีย์จุฬามณีมีพระพรหมนั่งประนมมืออยู่ ๒ ข้างองค์เจดีย์ ในช่วงบนประตูด้านหน้า ส่วนช่องประตูด้านหลังเขียนเป็นพระอินทร์นั่งประนมมือ

แถวที่สอง ผนังเป็นสีดำตลอดแถว เข้าใจว่าจะเป็นสีน้ำตาลแก่เกือบดำ หากแต่มาซ่อมระยะหลัง เนื่องจากยังเห็นร่องรอยผนังสีเดิมอยู่บางผนัง แถวนี้เขียนเป็นเทพตลอดทั้งแถวมีทั้งหน้าเสี้ยวและหน้าอัดสลักกันไป

แถวที่สาม ผนังสีแดงเช่นเดียวกับแถวแรก เขียนภาพเทพทั้งหน้าเสี้ยวและหน้าอัดสลักกันไปตลอดแถวเช่นเดียวกับแถวที่สอง

แถวที่สี่ ผนังเป็นสีดำเช่นเดียวกับแถวที่สอง เขียนเป็นรูปพรหมตลอดทั้งแถว ภาพเทพชุมนุมเขียนแบบเดียวกับเทพชุมนุมวัดอื่น ๆ คือ นั่งประนมมือเข้าหาพระประธาน เป็นการแสดงถึงหมู่เทพที่มาประชุมกันฟังธรรมจากพระบรมศาสดา คือพระประธานในพระที่นั่ง

ต่อจากภาพเทพชุมนุมขึ้นไป เขียนเป็นภาพฤาษี นักสิทธิ์ วิยาธรถือดอกบัวเหาะเหินมาในอากาศ เพื่อนมัสการพระพุทธเจ้า โดยมีเส้นลั่นเทาคั่นอยู่ เป็นการแบ่งภาพตลอดทั้งผนัง ภาพเทพชุมนุม แบ่งตามลำดับภพภูมิเป็น ๔ ชั้น ชั้นล่าง ๓ ชั้น เขียนเป็นภาพเทพดาแสดงถึง เทวโลกทั้ง ๖ มีพระอินทร์เป็นประธานเหนือเทพทั้งปวงแสดงอยู่ในชั้นที่ ๓ ชั้นล่างสุดเขียนเป็นภาพเทพดา ครุฑ ยักษ์และนาค หมายถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา (สวรรค์ชั้นต่ำสุด) ซึ่งมีท้าวจุฬามหาราช (เจ้าแห่งภูติ เทวดา ยักษ์และนาค) ครอบครองเป็นใหญ่ ชั้นบนเขียนเป็นรูปพรหม ๔ หน้า หมายถึงพรหมโลกทั้ง ๑๖ ต่อจากชั้นพรหมเขียนเป็นรูปฤาษี นักสิทธิ์ วิยาธรและคนธรรพ์ ซึ่งนับถือว่าเป็นผู้มีฤทธิ์หรือพวกกึ่งเทพ สามารถเหาะเหินไปในอากาศและเทวโลกด้วยอำนาจมานหรือวิชา²⁵

²⁴ เคนดาว ศิลปานนท์, “พระที่นั่งพุทไธสวรรย์,” ศิลปากร. ๔๗, ๖ (สิงหาคม ๒๕๔๗): ๓๘.

²⁵ เรื่องเดียวกัน.

๓.๒.๔ ตำแหน่งของภาพ

ตำแหน่งของภาพเทพชุมนุมอยู่บริเวณส่วนที่อยู่เหนือระดับขอบบนของกรอบหน้าต่างโดยรอบห้องโถง ทั้ง ๔ ด้าน ให้ความรู้สึก สง่า โอ่อ่า น่าเกรงขาม เช่นเดียวกันกับหอพระมณเฑียรธรรม (แผนผังที่ ๖)

๓.๒.๕ ข้อสังเกตบางประการ

ภาพเทพชุมนุมซึ่งอยู่บริเวณส่วนที่อยู่เหนือระดับขอบบนของกรอบหน้าต่างโดยรอบห้องโถง ทั้ง ๔ ด้าน ให้ความรู้สึก สง่า โอ่อ่า น่าเกรงขาม ภาพเทพชุมนุมแบ่งตามลำดับภพภูมิเป็น ๔ ชั้น มีเหล่าเทวดาประกอบด้วยภาพเทวดา พรหม ยักษ์ ครุฑ นาค เหล่าเทวดาทั้งหมดเป็นชายล้วน ไม่ปรากฏภาพเทวดาผู้หญิง เหล่าเทวดาทุกองค์นั่งอยู่กับพื้นในท่าประทับนั่งคุกเข่าพับเท้า พนมหัตถ์ หันพระพักตร์สู่ภาพเจดีย์จุฬามณีซึ่งมีพระพรหมนั่งประนมมืออยู่ ๒ ข้างองค์เจดีย์ในช่วงบนของช่องประตูกลางทั้งด้านหน้าและหลังของพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ภาพเจดีย์จุฬามณีนี้คั่นอยู่ระหว่างเทพชุมนุมแถวล่างสุด โดยไม่มีภาพจิตรกรรมเรื่องมารผจญเขียนไว้บริเวณเหนือประตูกลางทางด้านหน้า (ผนังหุ้มกลองด้านหน้า) แสดงให้เห็นว่า ภาพจิตรกรรมเรื่องเทพชุมนุมนี้ไม่ใช่เรื่องราวที่ต่อเนื่องมาจากภาพพระพุทธรูปประวัติตอนมารผจญตามแบบแผนเดียวกันกับวัดสุทัศน์าราม วัดทองธรรมชาติ วัดสุวรรณาราม และวัดบางยี่ขัน

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์มีหน้าที่เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสี่หิรัญคัมภีร์และเป็นหอพระภายในพระราชวังบวรสถานมงคล ดังนั้น คติของเรื่องเทพชุมนุมในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์จึงไม่ใช่แบบแผนเดียวกันกับในพระอุโบสถ แต่น่าจะเป็นคติเดียวกันกับในหอพระมณเฑียรธรรม